

İŞLEVSEL TÜRKÇE SÖZ DİZİMİNİN BAZI SAV VE KAVRAMLARI ÜZERİNE

Viktor G. GUZEV
Özlem DENİZ YILMAZ*

Özet

Bu makale, soyut imgelerden ibaret bir bilme olarak yorumlanan dil dizgesinin bir kısmını meydana getiren söz dizimi alt dizgesinin esas birimlerini temsil eden kavramlara adanmıştır. Makalenin konusu, söylevde gözlemlenen “anlatım”, “tümce”, “öbek” gibi maddi oluşumlar değil, bu söylev birimlerinin kurulmasını belirleyen kurallar, programlar, modeller olan söz dizimsel birimler, yani “sentagma” ve “yapılar”dır.

Anahtar kelimeler: söz dizimi, sentagma, yapı, anlatım, tümce, öbek.

Summary

This article is devoted to the concepts that present the main units of syntactic fragment that is a part of the language system. In this study the language system is to be interpreted as a knowledge consisting of abstract images. The subject of the article is syntactic units, namely “syntagmas” and “constructions” that are rules, programmes or models that determine to construct the units of speech, and is not the material, concrete formations, like “utterances”, “sentences”, “phrases, word-groups” etc. that are observed in the speech.

Key words: syntax, syntagma, construction, utterance, sentence, wordgroup.

Bu makale, psikolojik dil bilimi görüşleri gereğince soyut imgelerden ibaret bir bilme olarak yorumlanan dil dizgesinin (dil sisteminin) bir kısmını meydana getiren söz dizimsel parçanın esas birimlerini temsil eden kavramlara adanmıştır.

Söz dizimi, İ. A. Baudouin de Courtenay'nin (1963: 67-95) eserlerinden kaynaklanan ve F. de Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri* (1998: 43-45, 49-51, 122, 240) adlı yapıtında en belirgin şekilde dile getirilmiş olan “dil–söylev (söz)” karşıtlığı açısından ele alınacaktır. Başka bir deyişle, asıl konumuz, söylevde gözlemlenen maddi oluşumlar (anlatımlar, tümceler, öbekler/gruplar) değil, bu maddi söylev birimlerinin kurulmasına dil zemini, dil esası olan *dil birimleridir*. Geleneksel dil biliminin uzun yıllar boyunca konusunu oluşturan gerçek, maddi söylev oluşumları

* Prof. Dr., Sankt-Peterburg Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi Türk Filolojisi Bölüm Başkanı.

** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

ise, tarafımızca dil aracılığıyla meydana getirilen sonsuz sayıdaki ürünler niteliğinde değerlendirilmektedir. Nitekim, F. de Saussure'e göre, "Dil, sözün hem aracı, hem de ürünü"dür (1998: 50).

Dil, daha doğrusu *dil dizgesi*, bildirişim (haberleşme, iletişim) eylemine katılan ideal bir düzenek, *söylev* ise, bildirişim etkinliğinin maddi bileşeni olarak düşünülür. Diğer bir deyişle, *dil dizgesi*, bir toplulukta yaşayan her bir bireyin zihninde mevcut olan bilme yani ideal bildirişim mekanizmasıdır. Dilden farklı olarak *söylev*, bilgi değişimi amacıyla kullanılan yani herhangi bir bilginin temsilcisi niteliğinde işleyen bir gösterge (im, işaret) veya göstergeler zinciridir.

Dilciler dil dizgesini geleneksel olarak şu alt dizgelere ayırırlar: Sözcük birimi dağarcığı (leksem bilimi, leksikoloji), söz dizimi (sentaks), şekil bilimi (morfoloji), ses bilimi (fonoloji) ve şekil bilimsel ses bilimi (morfonoloji). Dil dizgesi ideal bir varlık olduğundan, söz dizimi de dahil olmak üzere dil alt dizgelerinin bütün, yani hem dağarcık, envanter [yani ses birimi (fonem), monem, sözcük birimi (leksem), kalıplaşmış sözcük birimi grupları, biçim birimi (morfe), kalıplaşmış biçim birimi grupları, grafem vb.], hem de yapı birimleri [şekil/biçim, ulam (kategori), öbeklerin soyut modelleri/kalıpları, yani yapılar vb.] birer soyut imge ya da soyut imgeler topluluğu, bilme birimleri olmalıdır.

Yukarıda kısaca formüle ettiğimiz dil-söylev karşıtlığı yaklaşımı gereğince, bazı gelenekselleşmiş görüşlerden vazgeçmemiz gerekir. Örneğin, V. Hatiboğlu'nun, söz diziminin ana birimini "anlatım"da görmesi, yukarıda söylediklerimize aykırı düşer. Çünkü iki veya daha çok sözcüğün birbirleriyle ilgili olarak sıralanmaları, birlik kurmaları (Hatiboğlu 1972: 1) biçiminde tanımlanan *anlatımlar*, bizce söz diziminin birimi olamaz. Öncelikle "sözcük"ün dil (dil içi) birimi olmayıp, söylevde gözlemlenen maddi bir oluşum olan gösterge türü olduğunu itiraf etmemiz gerekir. Kelimenin dil içi ideal karşılığı ve sözcük birimi dağarcığı alt dizgesinin envanter birimi, büyük bir olasılıkla *sözcük birimi*, yani söylevde defalarca kullanılan söz konusu kelimenin genelleştirilmiş soyut imgesidir. Ayrıca söylevdeki herhangi bir anlatımın iki veya daha çok kelimedenden oluşması zorunluluğu da yoktur. Örneğin, *Aferin!*, *Güzel!*, *Hey!*, *Sakin!*, *Tamam!*, *Geldi* gibi oluşumlar da, anlatımdır, ancak birer kelimedenden ibarettirler. Bu mantığa uygun olarak devam edersek, *anlatım*, bir bütünlük sayılabilecek bir fikir, bir bilgi ileten bir gösterge (kelime veya kelime şekli) ya da göstergeler öbeği (kelimeler ve/veya kelime şekillerinden oluşan öbek) niteliğinde anlaşılmalı ve *söylevin* bildirişim birimi sayılmalıdır. Bu tür bir oluşum, maddi bir varlıktır; konuşanın, dilin söz dizimi alt dizgesi aracılığıyla oluşturduğu somut bir üründür. Dolayısıyla böylesi somut, maddi bir oluşum, ideal dil dizgesinin bir kısmı biçiminde anlaşılabilir söz diziminin birimi olamaz. Üstelik her türlü söylev birimi sonsuz sayıda olduğu için, anlatımların sayısı da sonsuzdur, sonsuz sayıdaki oluşumların ise, dil dizgesi içinde yeri olmamalıdır (Bilindiği gibi, dil dizgesinin

sınırlarını saptamak, çağdaş dil biliminin amaçlarından biridir, söylev birimlerinin sayısı ise, bilinemez).

Anlatımın dil karşılığı aranacak olursa, dil dizgesi içinde, sanırız, böyle bir birim yoktur. Dil sisteminde olan, bizce anlatımların karşılıkları değil, *öbek* halindeki anlatımların ya da anlatım parçası olan her türlü *öbeğin* kuruluşunu şema halinde yansıtan, leksik birimleri öbek üyesi hâline getirmek için gereken kuralları, programları içeren *soyut imgeler, modeller, kalıplardır* (Pavlov 2004: 249). Örneğin, konuşan, *kapısı açık oda, saçları sarı kız* gibi anlatımları kurmak için böylesi anlatımların ortak genelleştirilmiş modeline, bunları kurma programına sahip olmalıdır. Demek, anlatımlar, söz diziminin birimleri değildir, söz diziminin birimleri, *öbeklerin, kelime gruplarının soyut genel kalıpları, modelleri, yani öbek yapıları*, kısaca *yapılardır*. Bu yüzden Rus dil kuramcısı V. B. Kaseviç'in şu görüşüne katılıyoruz: "Elementer söz dizimsel yapı, söz diziminin esas birimidir. Dilin söz dizimsel, daha geniş anlamda dil bilgisi 'çekirdek'i, söz dizimsel yapılar sistemidir" (1988: 98).

Çağdaş dil biliminin perspektifli görevlerinden biri, söylevde kullanılan maddi, somut öbeklerin durağan, yani her zaman yeniden tekrarlanan taraflarıyla, devingen, yani konuşanın yaratıcılığıyla üretilen yanları arasındaki farkı açıklığa kavuşturmadır. Başka bir deyişle, öbeklerdeki statik ve dinamik ilişkilerin varlığı ve dağılımı sorununu işlemektir (Pavlov 2004: 248-260).

En yeni teorik buluşlara göre, yapıların kendisi de gösterge niteliğine sahiptir. Örneğin, *Çocuk kitabı okudu* öbeğinin temelinde bulunan yapı,

"yalın hal şeklindeki isim + yükleme hali şeklindeki isim + geçişli fiil"

formülüyle temsil edilirse, söz konusu öbek öğelerinin

"eden (fâil, agen) + etkilenen nesne/obje + eylem/etkileme"

biçimindeki genelleştirilmiş anlamsal mahiyeti ortaya çıkar. Böylesi bir yapının kendi anlamının bulunması ise, onu, monem gibi, iki taraflı bir dil birimi haline getirir (Pavlov 2004). Aşağıda kısmen değineceğimiz her bir Türkiye Türkçesi söz dizimsel öbeğinin bu tür anlamını keşfetme vazifesi idrak edilirse, önümüze çok geniş yeni bir araştırma alanı açılmış olur.

XX. yy. boyunca genel dil biliminde tümce kavramının anlatım kavramıyla (ör. Alain Gardener, Lusien Teniere'in çalışmalarında) karıştırıldığı, örtüştürüldüğü gözlemlenir. Örneğin, S. D. Katsnel'son'a göre de, tümce, "dil, fikir tarafından yansıtılan gerçekle canlı ilişkisini muhafaza eden en küçük söylev birimidir" (1972: 140). Bu tanım, bizce tümce için değil, tamamen yukarıdaki *anlatım* tanımı için geçerlidir. Her anlatım, hakikaten "gerçekle canlı ilişki"de bulunur.

En yaygın görüşe göre, *tümce*, özne ve yüklem içeren iki merkezli yani yargısal söz dizimsel oluşumdur. Örneğin, Ch. Bally'ye göre, *tümce*, dil birimi değil, diktum ve modus şeklinde iki parçalı söylev birimidir (Alpatov 1998: 159). Tümcenin iki

merkezli olup olmaması bir tarafa, söz konusu görüşlerin vurgulamak istediğimiz yanı, *tümce* kavramının daralıp *anlatım kavramının bir parçası hâline gelmesidir*. Tümcenin *söylev* birimi ya da doğrudan doğruya anlatım (“bildiri”, “önerme”) olduğu fikri, birçok dilcinin eserinde bulunur.¹ Söz konusu görüşe V. Hatiboğlu’nda şu biçimde rastlanır: “Yargılı anlatımların en önemli bölümü tümcelerdir” (1972: 99). Çağdaş dil biliminde tümce kavramının türlü türlü içerikleri görüldüğünden ve tümce terimi bilginlerin zihinlerinde farklı çağrışımlar uyandırdığından, bizce söylevin bildirişim birimi olarak tümce değil, anlatım terimi tercih edilmelidir.

Yukarıda açıklananlarla söylenmeye çalışıldığı gibi, dil dizgesinin bir parçası olan söz diziminin birimleri sorunu, bizce öbeklerin soyut kalıplarını açıklığa kavuşturma yolunda çözülmelidir. Bu yolla her bir dilin söz dizimsel özellikleri ortaya çıkarılabilir. Söz konusu birimler, iki türe ayrılmalıdır: “İnşaat malzemesi” niteliğinde olan *dağarcık (envanter) birimleri* ve söylevdeki öbeklerin kuruluşunu belirleyen kalıp, model olarak düşünülen *yapısal birimler*.

Söylevdeki göstergeler zincirlerini tahlil edersek, öncelikle bunların iki türe ait olduğunu görürüz: 1) Kelime ve kelime şekillerine; 2) Kelime ve/veya kelime şekli gruplarına, yani öbeklere. Örneğin, *Evimizdekilerden değil midir?* (söz konusu mobilya olabilir) anlatımında birbirine çizgisel biçimde bağlı dokuz morf vardır. Bunların çizgisel biçimde sıralanmasını ayarlayan dil alt dizgesi, söz dizimi değil, şekil bilimidir. Örnek verilen anlatım ise, söz dizimi açısından sadece bir kelime şeklinden ibarettir. Demek ki, bir anlatım, hem bir kelimededen (ör. *Aferin!*, *Hey!*, *Güzel!* vb.), hem de yukarıda görüldüğü gibi, bir kelime şeklinden oluşabilir. Bu olgu, ilk önemli sonuca varmamıza olanak verir: *Söz diziminin en küçük, elementer dağarcık birimleri*, söylevdeki kelime ve kelime şekillerinin dil içi karşılıkları olan *sözcük birimleri ve gramer şekilleridir*.

Söz diziminin elementer birimleri sorunu, somut dillerin söz dizimsel kuruluşlarının ayrı ayrı kısımlarını, olgularını araştırmak için gereken teorik çıkış noktalarını belirleyen en genel, çağdaş dil bilgisi teorisinin en önemli sorunlarından biridir (Örneğin bk. Pavlov 2004).

Birden fazla kelime ve/veya kelime şeklinden oluşan anlatımlara gelince, bunların, ya bir kelime grubu, yani öbek ya da birden fazla öbekten ibaret öbek olduğunu görüyoruz. Bu yüzden söz diziminin sadece anlatım kurmaktan değil, anlatım ya da anlatım parçası görevinde işleyecek öbekler kurmaktan da sorumlu olduğunu düşünmek akla uygun olur. Bu fikir doğrultusunda, aşağıda “tümce öğeleri” veya anlatım öğelerinden değil (çünkü, hem tümce, hem de anlatım, söylev birimidir), *yapı öğelerinden* (Guzev ve Deniz Yılmaz 2004: 59, 69-71) söz edilecektir.

Birden fazla bileşenden oluşan anlatım ya da anlatım parçası olan kelime gruplarının, yani söylevdeki *öbeklerin* kurulması, söz diziminin yetki alanına girer.

¹ Örneğin bk. V. B. Kaseviç, S. D. Katsnel’son, G. P. Mel’nikov’un çalışmaları.

Her bir yapının ise kendi *iç kuruluşu* vardır (krş. Kaseviç 1988: 102). Yukarıda belirtildiği gibi, öbekleri birleştiren ya da ayırt eden şey, bunların *iç kuruluşlarıdır*. *Kapısı açık oda* ve *saçı sarı kız* öbekleri aynı kuruluşu aitken, *kapısını açtığım oda*, başka bir *iç kuruluşu* sahiptir. İşte öbek olan anlatım yapılarının soyut imgelerinin/modellerinin de, söz diziminin birimi sayılması mantığa uygundur (bk. Panfilov 1971: 165). Envanter birimi olmadıkları için bunlara *yapı birimi* denebilir. Söz dizimi alt dizisinde söylevdeki öbeklerin karşılığı olan yapı birimleri varsa, bir kelime ya da kelime şeklinden oluşan, yani tek ögeli anlatımların da dil içi karşılığı olan söz dizimsel yapı birimlerinin olduğu tahmin edilebilir: Bu, İ. A. Baudouin de Courteney'nin deyişiyle *sentagmadır*.

Somut Türkçe yapılara değinmeden önce genel dil biliminde bilinen, yani bütün dünya dillerinde görülen *yapı türlerini* hatırlatarak kullanılan terimlerin tercih ettiğimiz Türkçe karşılıklarını verelim: 1) Sıralanan eşit birimlerden oluşan öbeğin dil içi karşılığı olan *sıralama yapısı* (*kopulatif yapısı*); 2) Biri, üzerine bildirilen, söz söylenen varlık imgesini, yani mantıksal özneyi (sü(b)jeyi) temsil eden, diğeri, mantıksal özne üzerine bildirilen, ileri sürülen bir bilgiyi yani mantıksal yüklemi (predikayı) ileten iki bileşenden oluşan öbeğin sahip olduğu *yargısal yapısı* (*predikatif yapısı*); 3) Biri, tamlayan [yani belirten, tümleyen (tümleç, nesne) ya da belirteçleyen (belirteç, belirteç tümleci, belirteç tamlayan)], diğeri ise, tamlanan [yani belirtilen, tümlenen (tümleç tamlananı) veya belirteçlenen (belirteç tamlananı)] görevinde işleyen iki ögeden oluşan öbeğin dil karşılığı olan *tamlama yapısı* (*atribütif yapısı*). *Tamlama yapısının* sırasıyla üç alt türü vardır: a) Belirtme yapısı: *kırmızı elma*; b) Tümleme yapısı: *Kitap/Kitabı okuyor*; c) Belirteç yapısı: *Yarın geleceğim* vb. Yukarıda sıralanan yapıların bileşenleri, geleneksel dil biliminde en yaygın görüşe göre “tümce ögeleri” olarak nitelenir. Aşağıda açıklanacağı üzere, bizce bunları *yapı ögeleri* şeklinde nitelemek, tutarlı olacaktır.

Sıralama yapısı (*sıralayıcı yapısı*), her bir ögesi söz dizimi bakımından eşit hakka sahip, yan yana getirilmiş birimlerden oluşan yapıdır: ör. *ben, sen, o; Kelile ve Dimne; Ayşe, Fatma ve Ali; iyi kalpli, güzel, hem de akıllı* vb. Sıralama yapısının ögeleri, hem diğer iki (yani yargısal ve tamlama) yapı türünün eş görevli ögesi, hem de söylevde bağımsız anlatım niteliğinde kullanılabilir.

Yargısal yapısı, düşünce biçimi olan *yargının* modeline uygun olarak kurulan yapıdır: *Hava güzel, Kapısı açık* vb. Mantık biliminde *yargı* (*hüküm*), biri, fikir konusu olan *mantıksal özne*, diğeri ise, mantıksal özne hakkında bildiri olan *mantıksal yüklem* olmak üzere iki bileşenden oluşan düşünce biçimidir.

Mantık bilimine ait süje ve predika terimlerini ileride tanımına değineceğimiz söz dizimsel yapı ögeleri terimleriyle karıştırmamak için, yargısal yapıların ögelerine *söz dizimsel süje* ve *söz dizimsel predika* demek uygun olur.

Söz dizimsel süje, yargısal bir yapının iletildiği yargının mantıksal öznesini temsil eden yapı ögesidir: *kapısı açık oda* öbeğinde *kapısı açık* parçası, yargısal öbek, bu

öbeğin *kapısı* ögesi, söz dizimsel süjedir. *Söz dizimsel predika*, yargısal bir yapının iletildiği yargının mantıksal yüklemine karşılıyan yapı bileşenidir: *kapısı açık* öbeğinde *açık* ögesi, söz dizimsel predikadır. Söz konusu yapının her iki ögesi, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, hem genişletilmemiş hem de aşağıdaki örnekten görüleceği üzere, genişletilmiş olabilir: *İhtiyar babası Türk edebiyatını iyi bilen genç* örneğindeki belirten ise, hem mantıksal öznesi (*ihtiyar babası*), hem de mantıksal yüklemi (*Türk edebiyatını iyi bilen*) genişletilmiş birer öge olan yargısal öbektir.

Burada şunu vurgulamak gerekir: Bir anlatımın, aşağıda gösterileceği üzere, yargısal yapı olması, onu tümce kılmaya yetmez. Savunduğumuz görüş açısından, “yargısal öbek” ile “tümce” kavramları birbiriyle karıştırılmamalıdır.

Tamlama yapısına (tamlayıcı yapıya) gelince, bunların her üç türünü ve her bir türün de bileşenlerini tanımlamak yerinde olur:

1. *Belirtme yapısı*, bir nesne ya da eylemin, bazen de bir nitelik ya da belirtecin (sirkonstansın) kendisine yakıştırılan bir nitelikle ya da kendisine ilişkin bir nesneyle bağıntısını karşılıyan tamlama yapısı türüdür. Belirtme yapısının ögeleri, belirtilen ve belirtendir.

Belirtilen, belirtme bağıntısında bulunan iki yapı ögesinden bağımsız (egemen) olanı; belirtenin karşıladığı nitelik veya nesnenin kendisine ilişkin olduğu nesne ya da eylemi, daha seyrek olarak nitelik ya da belirteci ileten yapı ögesidir: *büyük ev*, *Çabuk geldi*, *İyi öğrenci iyi öğreniyor*, *çok güzel*, *çok yukarı*, *demir kapı*, *sınıf kapısı*, *sınıfın kapısı* vb. *Belirten*, belirtme bağıntısında bulunan iki yapı ögesinden bağımlı olanı; egemen yapı ögesi olan belirtilenin karşıladığı nesne, eylem, nitelik veya belirtecin kendisiyle bağıntıda olduğu nitelik veya nesneyi dile getiren yapı ögesidir: *büyük ev*, *Çabuk geldi*, *İyi öğrenci iyi öğreniyor*, *çok güzel*, *çok yukarı*, *demir kapı*, *sınıf kapısı*, *sınıfın kapısı* vb.

Türkçede sıfatlar, *büyük ev*, *Çabuk geldi*, *İyi öğrenci iyi öğreniyor*, *çok güzel*, *çok yukarı* vb. örneklerden de görüleceği üzere, isim, fiil, sıfat ve zarflarla hiç değişmeksizin belirten görevinde kullanıldığına göre, nitelik taşıyıcısı, hem nesne, hem eylem, hem nitelik, hem de belirteç olabilir, diğer bir deyişle, belirtilen görevinde, hem isim, hem fiil, hem sıfat, hem de zarf işleyebilir.

2. *Tümleme yapısı*, tümlenen ve tümleyen olmak üzere iki bileşenden oluşan ve herhangi bir eylem, nitelik ya da nesnenin, herhangi bir nesneyle bağıntısını dile getiren tamlama yapısı türüdür.

Tümlenen, tümleme yapısını oluşturan iki yapı ögesinden bağımsız olanı; tümlenmesi gereken eylem, nitelik veya nesneyi ileten yapı ögesidir: *toplantıya başla-*, *paraya tap-* (nesne–eylem bağıntısı); *tanıştığımızı memnun*, *evden yoksun* (nesne–nitelik bağıntısı); *istikbale inanç*, *gençliğe güven*, *bir şeye ihtiyaç* (nesne–nesne bağıntısı) vb. *Tümleyen (tümleç, nesne)*, tümleme yapısını oluşturan iki yapı ögesinden

bağımlı olanı; egemen yapı ögesi olan tümlenenin karşıladığı (en sık) eylem, (daha seyrek) nitelik ya da nesne ile bağıntıda bulunan ve bunu tümleyen varlığı, nesneyi temsil eden yapı ögesidir: *toplantıya başla-*, *paraya tap-*; *tanıştığımızıza memnun*, *evden yoksun*; *istikbale inanç*, *gençliğe güven*, *bir şeye ihtiyaç* vb. *Tümleyen*, yani *tümleç*, ya *dolaysız (düz)* (ör. *Kitap okudum*, *Kitabı okudum*) ya da *dolaylıdır (yardıma muhtaç)*. Bu bakımdan sadece dolaysız tümleç için kullanılan “nesne” teriminin, özel bir kavram karşılamadığı, başka bir deyişle, kapsayıcı olmadığı ya da başka bir kavrammış gibi algılanabileceği, hem de felsefenin temel kavramlarından biri olan *nesne (varlık, mevcudiyet)* ile karıştırılabileceği için bizce söz diziminde kullanılması elverişli değildir.

3. *Belirteç yapısı*, çoğunlukla eylem olan herhangi bir olayın, kendisine eşlik eden diğer herhangi bir olayla bağıntısını ifade eden tamlama yapısı türüdür. Belirteç yapısının bileşenleri ise, belirteç tamlananı ve belirteçtir.

Belirteç tamlananı, belirteç yapısını oluşturan iki ögeden bağımsız olanı; belirtecin karşıladığı olayla bağıntıda bulunan olayı dile getiren yapı ögesidir: *Dün geldim*, *Oraya gidip ne yapacaksınız?*, *Fırlayıp çıktı* vb. *Belirteç (tümleci)*, belirteç yapısını oluşturan iki ögeden bağımlı olanı; (çoğunlukla odak noktası eylem olmak üzere) herhangi bir olaya eşlik edebilen zaman, mekan, şart, amaç, sebep, ölçü gibi olaylardan birini dile getiren yapı ögesidir: *Dün geldim*, *Oraya gidip ne yapacaksınız?*, *Fırlayıp çıktı* vb.

Şüphesiz söylevdeki tamlama öbeklerinin her bir bileşeni, hem genişletilmemiş, yani bir kelime veya kelime şekli, hem de genişletilmiş, yani öbek olabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi, *tümce* kavramı, geleneksel olarak, hem yargıya, hem de yargı bileşenleri olan mantıksal özne ve mantıksal yüklemle bağlanmakla birlikte, yine de yargısal yapıya öbeğinden ayırt edilmelidir. Yargısal bir öbeğin bağımsız bir anlatım veya bir öbeğin parçası olup olmaması, tümce kavramı bakımından önemli değildir. Hem bir anlatım (ör. *Mehmet asker*), hem de herhangi bir öbeğin bir parçası (ör. *kapısı açık oda*) olabilen *yargısal öbek*, yargıyı sözcük birimsel (leksik) yöntemle dile getirdiği için tümce sayılamaz.

Yapısının iç kuruluşuna bakmadan her bir *anlatım*, ister yargısal veya tamlayıcı öbektir, ister tek bir kelimedenden oluşsun, bitmiş, tamamlanmış bir mana dile getirir ve işte ancak bu açıdan geleneksel “tümce” kavramıyla örtüşür.

Yukarıda yargısal yapıya öbeğinden ayırt edilen *kapısı açık oda* öbeğinde *kapısı açık* ögesi, yargısal yapıya sahip bağımlı öbek olmasına rağmen yan *tümce* değildir.

Tümce (bağımsız tümce) kavramının yan *tümce* kavramıyla çelişmeden yargısal öbeğinden ayırt edilebilmesi için bizce tek çıkar yol vardır. O da, bu kavramları morfolojik esasa dayandırmak, yani *bitimli şekil (finit / yargısal / predikatif / nihai şekil)* kavramına bağlamaktır.

Bitimli şekil, yargıyı morfolojik yolla iletmede ihtisaslaşmış adlık veya fiil şekli (Guzev 1993: 36-42; Guzev 2004) kabul edilirse, tümce tanımının en önemli ön şartını elde etmiş oluruz.

Dil biliminde tümce kavramını, ya “bütünlük olan düşünce” (örneğin, F. F. Fortunatov, A. A. Şahmatov, L. A. Bulahovskiy), ya yargı (ör. F. İ. Buslayev, V. V. Vinogradov) ya da “yüklem” kavramına (ör. L. A. Bulahovskiy, A. F. Dmitrevskiy, E. F. Budde, A. M. Peşkovskiy) bağlayan güçlü bir gelenek vardır. Bu geleneği ayrıntılı şekilde tahlil eden felsefeci P. V. Kopnin’e göre, tümcenin anlamsal temelini herhangi bir biçimde ortaya çıkan yargı, özellikle, ya bildiri, ya soru ya da tahrik olan *yargı* oluşturur (1973: 238).

Tümceden, ya bir bitimli kelime şeklinden (ör. *Çocuktum, Geldi vb.*) oluşan ya da bitimli kelime şekli esasında (ör. *Hava güzeldi; Yarın bana gelmenizi istiyorum; İstiyorum ki, yarın bana gelesiniz vb.*) kurulan her türlü *söylev birimi* anlaşılırsa, yukarıda belirttiğimiz çelişkiler ortadan kalkar. Bu görüşümüz, şüphesiz, yeni değildir, sadece mevcut görüşler içinde, bizce, doğru ve tutarlı ifade edilmiş olanıdır. Nitekim, V. Hatiboğlu’nun eserinde şunu okuyoruz: “Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir eyleme veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce ... denir” (1972: 99). Bizce burada aynı görüş başka kelimelerle dile getirilmiştir.

Hava güzeldi anlatımı, yüklemi, *güzeldi*, öznesi, *hava* olan *yalın tümcedir*. *İstiyorum ki, yarın bana gelesiniz* anlatımı, temel tümcesi, *istiyorum ki*, tümleş görevindeki yan tümcesi, *yarın bana gelesiniz* olmak üzere iki parçadan oluşan *bağımlı birleşik tümcedir*. Hem temel, hem de yan tümce, birer bitimli kelime şekline (*istiyorum* ve *gelesiniz*) sahiptir. Aynı manayı dile getiren *Yarın bana gelmenizi istiyorum* anlatımı ise, yalnız bir bitimli kelime şekli (*istiyorum*) esasında kurulan *genişletilmiş yalın tümcedir*. Bağımlı ögesi olan *yarın bana gelmenizi* kısmı ise, genişletilmiş dolaysız tümleçtir.

Görüşümüzü şu iki örnekle açalım. *Avluya girdiniz mi ev sahibi karşınıza çıkar* anlatımı, bizce yan tümcesi (*avluya girdiniz mi*) bitimli ulaç kelime şekli (*girdiniz mi*) esasında kurulmuş olan bir birleşik tümcedir. Aynı anlatımı bitimsiz ulaç kullanarak, yani (*Siz*) *avluya girince ev sahibi karşınıza çıkar* biçiminde söylersek, (*Siz*) *avluya girince* parçası yan tümce olmayıp yargısal öbek olan genişletilmiş yalın tümce elde etmiş oluruz. Aynı fikri, İngilizce malzemeye uygulayalım: *The tea being cold I don't drink it* (Çay soğuyunca içmem) anlatımı, genişletilmiş yalın tümce, *When the tea gets cold I don't drink it* (aynı tercüme) anlatımı ise, birleşik tümcedir.

Tümce tanımını böylece ele aldıktan sonra, bu kavramla ilgili bazı terim sorunlarına değinebiliriz. Geliştirdiğimiz terim-kavram sistemine göre, tümce bir anlatım türü olarak yorumlandığından, bu kavramın sistemdeki yeri gayet mütevazıdır ve bu yüzden de, söz dizimine “tümce bilgisi” demek sakıncalıdır (krş. Hatiboğlu

1972: VII). Bilindiği gibi, geleneksel dil biliminde “tümce” kavramı “anlatım” kavramıyla karıştırıldığı için, bütün yapı öğeleri/bileşenleri, “tümce öğeleri” şeklinde adlandırılır.

Tümcenin baş öğeleri olarak ise, özne ve yüklem bilinir. Görüldüğü üzere, kabul ettiğimiz kavram-terim sistemine göre, birleşik/karmaşık öbek olan anlatımlar, tümce olmayabilir. Tümce de, öbek olmayıp tek öğeli, yani bir bitimli kelime şeklinden oluşan anlatım olabilir. Bu bakımdan yargısal öbek olan bir tümcenin en önemli ögesi, bir kelime şekli tarafından temsil edilen ve her zaman herhangi bir yargı ifade eden *yüklem* sayılmalıdır (Lyubimov 1971: 98-105). Her türlü yargısal öbeğin ögesi olarak anlaşılan *söz dizimsel süje* (ör. *Hava güzel*, *Kapısı açık* vb.) ile yargısal öbek olan tümcenin ögesi olan *özne* (ör. *Hava güzeldi*, *Kapısı açıktır* vb.) arasındaki fark ise, önemsizdir. İkisi de, yargının mantıksal öznesini temsil eden leksik öbek ögesidir. Buna karşılık *söz dizimsel predika* (ör. *Hava güzel*, *Kapısı açık* vb.) ile *yüklem* (ör. *Hava güzeldi*, *Kapısı açıktır* vb.) arasındaki fark, çok önemlidir. Birincisi, iki bileşenden oluşan yargının yalnızca mantıksal yüklemine, yani bir bileşenini temsil eden öbek ögesiyken, ikincisi, *yargının kendisini, yani mantıksal özne (süje) ve mantıksal yüklem (predika) adlı iki bileşeni ile birlikte bütününe dile getiren söz dizimsel birimdir*. Dolayısıyla *söz dizimsel predika* ile *yüklem* terimleri, asla karıştırılmamalıdır (Eğer bunlar arasında ayırım gözetilmezse *kapısı açık oda* gibi bir öbeğin de tümce sayılması gerekir).

Tümcenin zorunlu şartı, ögesi olan *yüklem*, yani şekil bilimsel açıdan *bitimli şekil*, farklı yapıdaki öbeklerde sadece predika (ör. *Mehmet askerdir*, *Ahmet geldi* vb.) değil, başka öbek ögesi görevinde de ortaya çıkabilir. Örneğin, belirten (*Döndü haberi hepimizi sevindirdi*), belirtilen (*İyi çocuktur*), tümlenen (*Kitabı okudum*), belirteç tamlananı, yani belirteçlenen (*Yarın geleceğim*) görevlerinde faaliyet gösterir.

Türk dil biliminde Türkçe kelime sırasıyla ilgili şu görüş hüküm sürer: “tout mot prend place avant le mot ou le groupe de mots dont il dépend grammaticalement” (Bazin 1959: 18) (Her kelime, dil bilgisi bakımından bağlı olduğu kelime veya kelimeler grubundan önce yer alır). Bu fikre farklı bir bakış açısından, örneğin V. Hatiboğlu’nda şu şekilde rastlanır: “Türk söz diziminin en belirli özelliği, önemli olan sözü, sözcüğü, kararı, yargıyı, genellikle anlatımın sonuna bırakmasıdır” (1972: 1). Böylesi bir önerme tamamen doğru olmasına karşın, açıkladığımız yapı türleri bakımından somutlaştırılmaya muhtaçtır.

Yargısal öbekler alanında Türkçe, diğer dillerle kıyaslandığında hiçbir ayırt edici özelliğe sahip değildir. Başka dillerde de özne ve söz dizimsel süje, yüklem ve söz dizimsel predikadan önce gelir. Demek, diğer dillerde de yargısal öbekteki predika ya da tümcedeki yüklem, anlatımın ifade ettiği anlatılanın en önemli kısmını iletir.

Türkçe kelime sırasının ana özelliği ise, tamlama öbeklerine özgüdür. Bütün tamlama –belirtme, tümlenme ve belirteç– öbeklerinde çıkış noktası olan doğal öğeler

sırası, şudur: *Bağımlı öge, bağımsız/esas gğeden, başka bir deyişle tamlayan öge, tamlanan öğeden önce gelir.*

Her bir öbek bileşenin (yani söz dizimsel süje, söz dizimsel predika, özne, yüklem, belirten, belirtilen, tümleç, tümlenen, belirteç, belirteç tamlananı) genişletilmemiş/yalın veya genişletilmiş biçimde kullanılması yetisinden ise şu sonuç çıkar: Söylev birimi olan karmaşık, birleşik öbeklerden oluşan anlatımlar, öncelikle her biri genişletilmiş bir öbek ögesi olan parçalara bölünür. Çağının söz dizimsel deneyimlerine dayanan Amerikan dilcisi L. Bloomfield, birleşik anlatımın böylesi en büyük birleşik kısımlarına “dolaysız (düz) kurucular” (İng. *immediate constituents*) ve söz dizimsel çözümlemede birincil öbeği, yani söz konusu anlatımı en büyük parçalarına, yani dolaysız kuruculara, gerekirse dolaysız kurucu olan ikincil, daha sonra üçüncül, dördüncül öbekleri de, yine kendi içinde parçalara bölme yöntemine “dolaysız kuruculara indirgeme yöntemi” (Vardar vd. 1998: 85) der. Söyleneni aşağıda bir örnekle açalım.

Bir yabancı dili öğrenmek zannedildiği kadar kolay değildir anlatımı, birincil, yani çözümlenecek birleşik öbek olsun. Bu öbeğin iki birleşik dolaysız kurucusu vardır: Birincisi, genişletilmiş süje (özne) olan *bir yabancı dili öğrenmek* kısmı, ikincisi, genişletilmiş predika olan *zannedildiği kadar kolay değildir* öbeği. Elde edilen bu iki bileşenin her biri, yine ikişer dolaysız kurucuya bölünür. Böyle bir çözümlemenin amacı ve aynı zamanda sonucu, söz dizimi açısından çözümlenemeyen “dolaylı kurucular”a (İng. *ultimate constituents*), yani ayrı kelime veya kelime şekillerine ulaşmaktır. Nitekim, örneğimizdeki söz dizimsel süje, tümleneni, *öğrenmek*, tümleyen, *bir yabancı dili* olmak üzere iki dolaysız kurucuya ayrılır. *Öğrenmek* bileşeni, bir üst yapı (yani *bir yabancı dili öğrenmek*) bakımından *dolaysız kurucu*, çözümleme sonucu bakımından *dolaylı kurucu*, yani söz dizimi açısından en son, çözümlenemeyen kurucudur; *bir yabancı dili* bileşeni ise, yine bir birleşik öbek olduğundan, belirtileni, dolaysız kurucu olan *yabancı dili*, belirteni ise, dolaylı kurucu olan *bir* bileşenine ayrılır. *Yabancı dili* öbeği ise, çözümleme sonucunda belirtileni *dili*, belirteni, *yabancı* olmak üzere iki dolaylı kurucuya indirgenir. Genişletilmiş predika olan *zannedildiği kadar kolay değildir* tamlama öbeği, iki dolaysız kurucuya, yani *kolay değildir* belirteç tamlananı ile belirteç (tümleci) olarak yorumladığımız *zannedildiği kadar* ögesine bölünür. *Değil* birimi bir analitik gösterge (morf) olarak düşünülürse, üst öbek (yani *zannedildiği kadar kolay değildir*) açısından dolaysız kurucu olan *kolay değildir* bileşeni, söz dizimsel açıdan daha fazla indirgenemeyen bitimli bir kelime şekli olarak yorumlandığı için, çözümleme sonucu bakımından dolaylı kurucu niteliğinde kabul edilmelidir. *Zannedildiği kadar* birimi ise, *kadar* sözcük birimi bağımsız söz dizimsel göreve sahip olmayan yardımcı sözcük birimi olduğu için, kelime öbeği sayılamaz, dolayısıyla bu birim de kelime şekilleriyle eş görevli bir oluşum sayılmalıdır. Bu yüzden söz konusu bileşen de, daha fazla çözümlenmeye tabi tutulamayan dolaylı kurucudur.

Yukarıdaki paragrafta açıkladığımız söz dizimsel çözümleme yöntemi, bizce dili konuşanın söylevi algılar ve deşifre ederken doğal olarak gerçekleştirdiği çözümlemeye ya uygun ya da çok yakındır. Dili konuşan da, birleşik anlatımları ilk önce en büyük mana birimlerine bölüp bunları da yine dolaysız kuruculara ayırır. Biz böylesi işlemleri, yabancılar Türkçe öğrenirken rahatlıkla gözlemleyebiliriz. Birleşik bir Türkçe anlatımı bir Hint-Avrupa diline doğru tercüme etmenin yolu, bu anlatımı, tıpkı yukarıda verdiğimiz örnekle göstermeye çalıştığımız gibi, birbirini izleyen dolaysız kuruculara indirgeyip en sonunda indirgenemeyen dolaylı bileşenlere ulaşmaktan geçer. Bu olgudan şu sonuç çıkar: Her bir öbek kurucusu, anlam bilimi açısından bir anlatılan birimini, bir mana parçasını temsil eder.

Şimdi yukarıda açıkladığımız söz dizimsel görüş açısından *Türkçe söz diziminin kuruluş özgünlüğünü oluşturan tamlama yapılarına* değinelim.

1. Tamlama Yapılarında Bileşen Sırası

Türkçe söz diziminin kuruluş özgünlüklerinden biri, tamlama yapıları öğelerinin çıkış noktası kabul edilen sırasıdır: *Tamlayan (bağımlı) unsur, tamlanan (bağımsız) unsurdan önce gelir* (bk. Mel'nikov 1969: 104-113).

2. Tamlama Yapılarından İsim Tamlaması

Türkçeyi diğer dillerden farklı kılan, Türkçenin ilgi sıfatlarına ihtiyaç duymamasını sağlayan *isim belirtme öbekleri*, yani *isim tamlamalarıdır*. Bazı yabancı Türkoloji ekollerinde bu tamlamalar, Arapça dil bilgisinden alınan, “bağıntı, tamlama” anlamına gelen “izafet” terimiyle adlandırılır.²

İsim tamlamaları alanında birkaç tartışmalı, çözülmesi gereken sorun vardır. Bunlardan biri, eksiz isim tamlamalarının sınırlarını tespit etmedir.

Kelimelerin yan yana konulması yani *yanaşma* (İng. *parataxis*), dünya dillerinde sık görülen, her halde ilkel ve gayet doğal bir ifade yöntemidir (Sapir 2001: 72). Ancak bu metodun amacı her zaman tamlama olamaz. Örneğin, *ana baba, ev bark* gibi deyimlerin öğeleri, anlam ve söz dizimince eşit değere, hakka sahiptir. Böylesi öbeklerin gayesi, iki anlamı birleştirmek suretiyle daha karmaşık bir anlam meydana getirmektir: *ana baba = ebeveyn* gibi. *Toprak ana, devlet baba* gibi oluşumlar da, bizce yanaşmadır. Dolayısıyla bu tür öbekler isim tamlaması sayılmamalıdır.

Türkiye Türkçesi dil bilgisi çalışmalarında isim tamlamasının bir türü olan “takısız isim tamlaması” adı altında en tipik temsilcisi, (1) *altın (bir) saat, mermer heykel, ahşap ev* gibi belirtilenin karşıladığı nesnenin hangi maddeden olduğunu dile getiren öbekler verilmekle birlikte, (2) *ön kapı, arka oda, üst kat, civar ev, komşu köy, baş köşe, ana yol*, (3) *kadın aşçı, erkek aşçı, dişi şeytan, çocuk artist, bakkal kız, hafız kız*, (4) *örnek (bir) öğrenci, efendi adam, hayalet şehir*, (5) *baston francala, kepçe kulak*,

² Bu terim, örneğin, tamamıyla Türkiye Türkçesi isim tamlamalarına adanmış olan şu Rusça eserin başlığında geçer: Mayzel' 1957.

elma yanak, (6) *bu güzelim türküler, canım Anadolu*, (7) *başka tür bir film, Philips marka radyo*, (8) *iki paket sigara, bir çuval pirinç, 100 metre yükseklik*, (9) *savaş sonrası hayat, dil içi birim, faşist biçimi rejim*, (10) *Batı Karadeniz, Doğu Anadolu*, (11) tamamen yanlış olduğunu düşündüğümüz, buna karşılık yaygın bir kullanıma sahip olmaya başlayan *Hayriye Tüccarı sokak, Marmara Bülten* gibi öbekler de, *eksiz isim tamlamasıdır* (Hatiboğlu 1972: 18).³ Göze çarpan husus, sıralanan öbeklerin anlamca farklı temellere dayanmasıdır. Örneğin, *altın saat* tipli öbeklerle iki anlamın kaynaşması sonucu bir kavram dile getirilirken, *iki paket sigara* tipli öbeklerle üç ayrı birbiriyle kaynaşmayan kavram ifade edilir. Demek, her bir tipin bildirişim amaçları, ayrı bir araştırma konusu olabilir. Ayrıca bu öbeklerden hangilerinin dilin eski durumundan kalma, hangilerinin “sıfat – isim öbeği” (sıfat tamlaması), hangilerinin ise belirtisiz isim tamlamalarından bozma olduğu, tartışma konusudur.

Konuyla ilgili literatür ve bilimsel toplantılarda sık sık *mermer heykel* tipli yapının birinci ögesinin isim mi, yapının ise, isim mi, yoksa sıfat tamlaması mı olduğu tartışılır. Bizce birinci bileşenin sıfat olmayıp isim olduğunu şu olgular ispat eder: 1) Belirtenin, aynı zamanda belirtisiz isim tamlamasının belirtileni niteliğinde işleyebilmesi, yani nesne temsil edebilmesi: *İtalyan mermeri beyaz heykeller* (JB, TS, 5); 2) Belirten görevindeki ögenin, isim gibi, hem yalın hal, hem de ayrılma hali şeklinde olabilmesi: *kıl torba, kıldan torba* (OP, KK, 275, 279, 280) [Böylesi bir işlem, sıfat olan belirtenle (**yeşilden elma*⁴ gibi) mümkün değildir]; 3) Nesnenin hangi maddeden meydana geldiği (*taş köprü*) kastedilmeyip başka bir nesne ilişkisi iletilmek istendiğinde aynı sözcük birimle “belirtisiz isim tamlaması”nın kurulması: *taş baskısı kitaplar* (OP, KK, 284). Sıralanan delillerin her biri tek tek ele alındığında belki ikna edici olmayabilir, ama bizce bunlar bir bütün olarak söz konusu yapılarıdaki belirtenin isim olduğu tahminini kuvvetlendirmektedir.

Üst kat tipli öbeklerin ise sıfat tamlaması olması pek muhtemeldir. Çünkü bu tür oluşumlar, bizce sadece *ön, arka, üst, alt, iç, dış, aşağı, yukarı, komşu, civar* vb. sözcük birimlerinin iki sözcük birimi türüne, yani hem isim, hem de sıfatlara ait olmasıyla açıklanabilir. Bilindiği üzere her bir birimin sadece bir sözcük birimi sınıfının üyesi olduğu görüşü, bizce yapay sınıflandırma ilkelerinden kaynaklanan (doğal sistemlerde görülmeyen) bilimsel ön yargıdan başka bir şey değildir.

Eksiz isim tamlamasının çeşitliliği, bilhassa çağdaş Türkiye Türkçesinde görülen tamlama bozmalarının bulunması, yani belirtisiz isim tamlaması öbeklerinin [ör. *Demek Galatasarayında kendisini nümune edinmek isteyen bir tek genç var!* (HE, SB, 129) anlatımındaki *Galatasaray* öbeğinin] eksiz isim tamlamasına (yani *Galatasaray*’a) dönüşmesi, söz konusu yapıların, hem verimli, hem de işlek olduğunu gösterir.

İsim tamlamalarının diğer iki türünü oluşturan *belirtisiz isim tamlaması* ile *belirtili isim tamlaması*, eksiz isim tamlamasından farklı olarak iyelik kategorisine dayanır ve

³ Örneklerden bazıları şu eserden alınmıştır: Hatiboğlu 1972: 18-19.

⁴ Yapının önüne konulan * işareti, onun yanlış olduğunu gösterir.

bu kategori sayesinde nesne *bağıntıları* ileten dil araçları niteliğinde yorumlanabilir. *Belirtili isim tamlamaları* sadece iyelik (mülkiyet) anlamıyla aktarılabilen bağıntılar dile getirirken, *belirtisiz isim tamlamaları* iyelik anlamını aşmış ve yalnızca iki nesne anlamının birbirine bağlı, birbiriyle ilişkili olduğuna işaret ederek böylesi bağıntılardan çıkarılabilen sonsuz sayıda nitelik anlamı iletmeye muktedir olmuştur. Bu özellik, söz konusu yapıyı *ilgi nitelikleri* dile getiren dil aracı haline getirir. Başka bir deyişle Hint-Avrupa dillerindeki *ilgi sıfatlarının* ya da birleşik sözcük birimlerinin (kompozitlerin) gördüğü işlevi Türkçede belirtisiz isim tamlaması üstlenir olmuştur.

Sıfat tamlaması olan *zengin ev* öbeğinin, isim tamlaması olan *zengin evi* öbeğiyle karşılaştırılması, araştırmacının aklına hiç olmazsa iki fikir getirir: 1) İsim tamlaması tipleri arasında bildirişimsel, daha doğrusu anlamsal farklar vardır ve Türk dil biliminin kullanıma, uygulamaya yönelik amaçlarından biri, her birinin bildirişim amacını, kullanılış alanını aydınlığa kavuşturmak; 2) Geleneksel olarak sıfat şeklinde yorumlanan kelimeler içeren *zengin evi*, *ağaç(in) yumuşağı* tipindeki öbeklere göre “isim tamlaması” kavramının içeriği, Türk dil biliminde yerleşmiş olan *isim belirtme grubu* kavramından geniştir. Oysa “isim tamlaması”nı *nesne temsil eden adlıklardan oluşan ve ilgi niteliği ifade etme işlevini gören belirtme yapısı* olarak tanımlarsak, bir adım ilerlemiş ve söz konusu dil aracının özünü yakalamış sayılabilecek yeterli bir tanım elde etmiş oluruz. Ne var ki, *firtuna koptuğu haberi* ile *Gitti zannındayım* gibi öbekler, bu tanıma da aykırı düşer. Buna rağmen biçimsel mantık çerçevesinde kalarak elde ettiğimiz yukarıdaki tanımla yetinmeyi şimdilik akla uygun buluyoruz. Son verdiğimiz örnekler, bizce “belirtisiz isim tamlaması” yapısı, daha doğrusu *belirtisiz adlık tamlaması yapısının* uzantısı olan, bunun bağımsızlık kazandığı, kendi sınırlarını aştığı, kendi kendisiyle özdeşliğini yitirdiği, karşıtına/tersine dönüştüğü kullanımlarıdır. “Belirtisiz isim tamlaması” adlandırılan yapının, zaman içinde çelişkili bir gelişim yolu kat edip gayet karmaşık ve birbirine zıt kullanılış alanlarına sahip olması ve bu yüzden de biçimsel mantığa uygun genel bir kavrama sığmaması ihtimali, doğaldır.

3. Tamlama Yapılarından İyelik Ekiyle Kurulan Zincirleme Sıfat Tamlaması⁵

Türkçe söz diziminin kuruluş özgünlüğünü oluşturan üçüncü öbek yapısı, *kapısı açık oda*, *kapısını açtığım oda*, *kapısına yaklaştığım oda* tipli *belirtme yapısıdır*. Biçimsel kuruluş bakımından bu yapıyı sıradan “sıfat tamlaması”ndan [yani belirteni, belirtme işlevini görebilen her türlü sözcük birimi ya da kelime şekli olan en basit (*sarışın kız*, *okuyan çocuk*, *okuduğum şair* gibi) adlık belirtme yapısından] ayıran özellik şudur: Belirten (verilen örneklerde *kapısı açık*, *kapısını açtığım* ve *kapısına yaklaştığım*), genişletilmiştir ve birinci ögesi, 3. şahıs ekine⁶ sahiptir. Bu yapı da,

⁵ Örneğin bk. Kononov 1956b: 419, 523-526; Hatiboğlu 1972: 28-29.

⁶ Söz konusu şekillerin aynı zamanda adlık ve fiil yüklemlik kategorisi şekilleri bileşiminde (ör. *Öğrenci idi+m*, *Geldi+m*) işlediği dikkate alındığında, bunların *iyelik şekli* olarak adlandırılması hatalı da olabilir. Türkiye Türkçesinde iyelik şekilleri şahıs şekilleridir yani iyelik şekli için özel bir ek yoktur. Türkiye Türkçesinde iyelik şeklinde kategorik anlamın taşıyıcısı, yardımcı morfem, yani şahıs eki değil, *iyelik şeklinin kendisi*, diğer bir deyişle “gövde +

görüldüğü üzere, iyelik kategorisinin katıldığı yapılardan biridir. Yapının iyelik şeklinde ortaya çıkan bileşeni (*kapı*), iki nesne (*kapı* ve *oda*) arasındaki bağıntıyı iyelik niteliğinde dile getirir, iye olarak yorumlanmış olan nesne (*oda*), iki defa, yani hem belirtilenin (*odanın*) leksik anlamınca, hem de söz konusu yapı ögesinin (yani *+sı* şeklinin) şahıs anlamınca ifade edilir. Bu yapının bildirişim amacı ise, her halde belirtilenin ilettiği nesne imgesini (*oda*), anlatılan/mana bileşiminde kendisine ait mal olarak algılanmış başka bir nesne imgesi (*kapı*) bulunan bir nitelikte (*kapısı açık*) tamlamaktır. Şunu vurgulamak gerekir ki, böylesi yapıların genişletilmiş belirteninin, hem yargısal, hem de tamlama öbeği olması doğaldır. Başka bir deyişle, 3. şahıs ekini⁷ içeren kelime şekli, yapı ögesi niteliğinde söz dizimsel süje (*kapısı açık oda*), tümlec (*kapısını açtığım oda*, *kapısına yaklaştığım oda*) veya belirteç (*kapısında beklediğim oda*) görevinde faaliyet gösterebilir. Belirten işlevini gören genişletilmiş öbeği, bitimli şekil esasında kurulmadığı için, kavrayışımız gereğince, yan tümce olarak yorumlamak yanlıştır.

4. Fiil Adlık (Eylemsi) Şekilleri Esasında Kurulan İç Öbeklerin Verimliliği

Hint-Avrupa dillerinde nispeten az gelişmiş olan fiilin adlık şekilleri kategorisi, Türk dillerinde sayıca çok, gayet işlek ve verimli şekillere sahiptir. “Eylemi adlıklaştırma kategorisi” biçiminde adlandırmayı tercih ettiğimiz ve dilin ikincil temsil (ikincil hipostaz) etme aracı olarak yorumladığımız karmaşık, hiyerarşik kuruluşa sahip, çoğu bitimsiz (infinite) fiil şekillerinden ibaret ulam esasında kurulan bu kelime şekilleri (Guzev 1976: 56-64; Guzev 1987: 39-40, 104-105; Guzev 1990: 23, 115-131; Deniz Yılmaz 2006), söylevde konuşan tarafından gereken ölçüde genişletilebilen her türlü yapı ögesi (yani özne, predika, tümlec/tümleyen, tümlenen, belirten, belirtilen, belirteç/belirteçleyen, belirteç tamlananı/belirteçlenen) niteliğinde kullanılabilen, Avrupa ile Amerikalı bilginlerin sık sık *yan tümce* biçiminde yorumlayıp isimlendirdikleri (örneğin bk. Kornfilt 1997: 45-77) öbek ve öbek bileşenleri şeklinde ortaya çıkar. Bu tür öbek ve öbek bileşenlerinin tümce olup olmadığı tartışması ise uzun süredir devam etmektedir.

Avrupa ve Amerikalı bilginlerin söz konusu yapıları yan tümce biçiminde yorumlaması, bizce bu tür öbek öğelerinin kendi dillerine yan tümce olarak çevrilmesinden, Türkçe iç öbeklerin Hint-Avrupa yan tümcelerine işlevce eşit olmasından, hem de sözü edilen şekiller esaslandırılırken net bir tümce kavramına dayanılmadan hüküm verilmesinden kaynaklanıyor. Örneğin, *Senin geldiğini biliyorum* anlatımı, bir Avrupa diline *Biliyorum ki, geldin* biçiminde (İng. *I know that you came*) türcüme edilse bile, birleşik tümce değil, dolaysız tümlec (*senin geldiğini*) genişletilmiş öbek olan yalın tümcedir. Doğru anlaşılalım diye şunu da belirtmeliyiz: Çağdaş Türkiye Türkçesi söylevinde Türkçe ifade yöntemi ile Hint-Avrupa anlatım

şahıs eki”dir (ör. *kapı+m*). Bk. Guzev ve Deniz-Yılmaz 2004: 51.

⁷ Esas itibarıyla başka şahıs ekinin kullanılması da mümkündür: ör. *İsmim bilinmez bir kadın değişim ki öğrenmekte güçlük olsun* (Namık Kemal, *Sergüzeşt-i Ali Bey*).

yöntemi yan yana yaşamaktadır. Örneğin, *Sizin bana yarın gelmenizi istiyorum* anlatımında yalın tümce olarak yorumlamamız gereken Türkçe ifade yöntemi kullanılmıştır. Buna karşılık aynı anlatılanı dile getiren *İstiyorum ki, yarın bana gelebilirsiniz* öbeği kurulursa, Hint-Avrupa tipi birleşik tümce gerçekleştirilmiş olur.

Yazımızla formüle ettiğimiz tümce kavramı gereğince, anlatım (bağımsız tümce) ve de öbek türü (yan tümce, iç tümce) saydığımız *tümce*nin ayrılmaz unsuru, mecburi kıstası, biçimsel belirtisi, *bitimli şekildir*. Dolayısıyla bitimli olmayan fiil adlık kelime şekli ya da böylesi kelime şekilleri esasında kurulan, yargısal ya da tamlayıcı (tamlama) olsun, her türlü iç öbek, yan tümce sayılamaz. Birincisi, genişletilmiş *öbek ögesinden*, ikincisi ise, genişletilmiş *yalın tümceden* başka bir şey olmadığı için, literatürde rastlanan “tümceansi” ve bununla ilgili “girişik tümce” terimlerine de ihtiyaç yoktur.

5. Türkçe Tipli Birleşik ve Yan Tümce

Senin geldiğini biliyorum tipli bir anlatım, yabancı bir dile birleşik tümce olarak çevrildi diye, *senin geldiğini* iç öbeğini dolaysız tümleç değil de, yan tümce şeklinde yorumlamak, yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi, doğru değildir. Belirtildiği üzere, yan tümcenin zorunlu koşulu, birleşiminde şekil bilimi açısından *bitimli kelime şeklinin*, söz dizimi bakımından ise, *yüklem*in bulunmasıdır. Tabii ki, Türk dillerinde de kendi zemininden doğmuş yan tümceler vardır.

Türkçe tipli yan tümcelelerin ön koşullarından biri, Türk dillerinin şekil biliminde mevcut çok sayıdaki belirteç (sirkonstans) anlamlı bitimli şekillerdir.

Belirteç anlamlı bitimli şekillerin en çarpıcı örneği, şart kipi ve şart kipliği (modalitesi) şekilleridir. *Seni orada görmeseydim hemen giderdim* anlatımı, hiç şüphe yok ki, temel tümcesi, *hemen giderdim*, koşul yan tümcesi, *seni orada görmeseydim* olan birleşik tümcedir.

Yan tümce meydana getiren diğer Türkiye Türkçesi zaman belirteci anlamlı bitimli şekilleri ise şunlardır: 1) *-Dİ -mEdİ* [*Dışarının soğuğuna alıştım alışmadım, çamurlu yolda Kara, elinde kılıcı durdurdu beni* (OP, BAK, 394-395)]; 2) *-mİş -mEmİş (idi)* [*Ama ona doğru iki adım atmış atmamıştım ki Kara işgüzarlıkla üzerime atladı* (OP, BAK, 456)]; 3) *-Dİ -mİ (idi)* [*Gemi demirledi, o da karaya ayak bastı mı, soluğu dosdoğru meyhanede alırdı* (HB, ABB, 21)]; 4) *-Dİ -(y)Elİ* [*Bu fani dünyaya geldim geleli bir atı severim, bir de gözeli* (Karacaoğlan)] ve 5) *-(E/İ)r -mEz* [*Fakat ben, onunla aramdaki rabatayı kaybeder etmez, onun tesirinden kurtulur kurtulmaz, tekrar eski halime dönmüştüm* (SA, KMM, 181)].

Sonunda adlık ya da fiil bitimli kelime şekli bulunan ya da tek bir adlık ya da fiil bitimli kelime şeklinden oluşan anlatım parçalarından sonra getirilen *diye* kelimesiyle biten öbekler de, Türkçe tipli yan tümcelelerin işlek ve verimli bir türüdür. Böylesi yan tümceleler, anlatılan niteliğinde çoğunlukla (1) açıklama, (2) sebep veya (3) amaç gibi belirteçler dile getirir: 1) *Komşu mahallede yangın var diye haber geldi; Oğlanın*

büyük emelleri var diye niye eğleniyorsun? (HE, SB, 129); *Onları, hastayım diye aldattım ...* (RNG, Ç, 263); 2) *Turneye çıkacağız diye içi içine sığmıyordur* (SF, K/KA, 44); 3) *Bunları size niçin mi söylüyorum küçük hanım? Beni ayıplamayınız. Bu saatte sizi rahatsız ettiğim için yalvararak sizden isteyeceğim şey için bana darılmayın, beni kovmayın diye ...* (RNG, Ç, 258) vb.

Söz konusu kullanımındaki *diye* kelimesi, bağlaç işlevi görür. *diye* kelimesinin, Hint-Avrupa tipli bağlaçlardan farklı olarak yan tümcenin başında değil de, yukarıda verilen örneklerden görüldüğü gibi, sonunda bulunması, kendine eklerin ve yardımcı kelimelerin sonda yer alması özgü olan Türkçe dil kuruluşuyla tamamen bağdaşır. Anlamının, çıkış noktası olan *diye* ulacı anlamından uzaklaşıp belirgin bir şekilde yardımcı karakter edinmiş olması, onun normal bir Türkçe bağlaç olarak yorumlanabileceğine inandırıcı bir delildir.

Sonuç olarak şunu bir daha vurgulayalım: Hint-Avrupa dilleri, anlatımı genişletmek amacıyla ayrı tümceleri birbirine katma ve birbirine bağlama yoluna gidip ulamayı sağlayan çok sayıda bağlaç meydana getirmişler. Bu süreç sonucunda söz konusu dillerde yan tümce ve bağlaç sistemleri çok gelişmiştir. Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak Türk dilleri ise, anlatımları bağlaçlara ihtiyaç bırakmayan fiil adlık şekilleri aracılığıyla genişletme yolunu tercih etmiş, dolayısıyla yan tümceler sistemi ve kendi bağlaçları nispeten az gelişmiştir. Buna karşılık özgünlüğüyle A. N. Kononov gibi Türkologların dikkatini çekmiş Türkçe tipli *bağlaçsız bağımlı birleşik tümce* yapıları da gelişmiştir (Kononov 1956a: 13-18). A. N. Kononov'a göre, özellikle *Seni mert bir adam zannediyordum* (B. S. Kunt) türü yapıları örnekseyen *Herkes onu İzmir'e gitti (sanır)* (Ö. Seyfettin, *Yalnız Efe*) örneğindeki model, dikkate değerdir. Böylesi bağımlı birleşik tümcelerin temel tümcelerinde *bil-*, *san-*, *zannet-* gibi his yoluyla algılama ve *bul-*, *gör-*, *görün-* gibi dış/fiziksel yolla algılama fiilleri kullanılır, yan tümcelerin başında ise, iki kısmın bağlantısını sağlayan dolaysız tümleç (yukarıda verilen örneklerde, *seni* ve *onu*) bulunur.

Diğer tartışmasız tip, *de-*, *san-* gibi fiillerle kurulan *Ölümlerle karşılaşınca paranın hayatta hiç önemli olmadığını anladım, diyecek değilim* (OP, BAK, 10), ... *hiçbir şey diyemeyeceğim sandım* (OP, BAK, 260) örnekleriyle temsil edilebilen, genişletilmiş tümleç olan yan tümceye sahip bağımlı birleşik tümcelerdir.

Tartışma konusu olabilecek, *Gitti zannındayım (sanırım / sanıyorum)* ve *İstiyorum gelsin / Gel(e)sin istiyorum* tipli yapılarıdır. Bir taraftan bu yapıların ikisinde de onları bağımlı birleşik tümce saymaya olanak verecek ikişer bitimli şekil vardır. Öbür taraftan *Gitti zannındayım* yapısı, *fırtına koptuğu haberi* tipli yapıya benzer belirtisiz isim tamlaması, yani belirtme yapısı olarak yorumlanabilir: ör. ... *bir ders bulmak için elinden gelen yardımı esirgemez ümidindeyim* (RNG, Ç, 298), *Resim ilerledikçe sanki bir resme değil de pencereden dünyaya bakıyormuşuz izlenimi veriyordu* (OP, BAK, 409) vb.

İstiyorum gelsin yapısı ise, bazı başka dillerde de (ör. Farsça, Balkan dilleri) görülen bir tek birleşik yüklem, yani *bir yapı ögesi* şeklinde algılanabilir. Bu tür görüş gereğince, örneğin, *Aklımın kurgularından kurtulayım, aklımın dışında var olan bir dünyada özgürce gezineyim istiyorum ...* (OP, SE, 294) anlatımı, iki (*kurtulayım istiyorum* ve *gezineyim istiyorum*) eş görevli yükleme sahip yalın tümcedir. Ne var ki, söz konusu yapının Türkçe olmaması da gayet muhtemeldir.

Şüphesiz başka Türkçe tipli yan tümceler de vardır. Örneğin, *Yaşı ve içtimai mevkii uysun uymasın her hoşuna giden insanla dosttur* (HE, SB, 22) anlatımında gördüğümüz, nispeten seyrek rastlanan belirteç yan tümcesi. Fakat bu makale, Türkçe söz diziminin temel ilkelerini ortaya koymayı amaçladığından, burada bütün Türkçe tümce tipleri ele alınmamıştır.

Sonuç. Bu makaleyle ortaya konduğu gibi, dil dizgesinin söz dizimi alt dizgesi bileşiminde şu kural ve birimlerin bulunduğu ileri sürülebilir: 1) Söylevde kullanılacak kelime, kelime şekilleri ve kelime işlevi gören statik takımların dil (içi) karşılığı ve söz diziminin dağarcık birimi olan *sentagmalar*; 2) Kelime ve kelime şekillerinin öbeklerde çizgisel biçimde sıralanması kuralları; 3) Birden fazla kelime ve/veya kelime şeklinden oluşan birimlerin, yani öbeklerin soyut modelleri, kalıpları, strüktürleri, yani *yapılar* ve 4) Sentagmaların öbek içindeki görevlerinin, yani *yapı ögelerinin* (söz dizimsel süje-söz dizimsel predika, özne-yüklem, belirten-belirtilen, tümleç-tümlenen, belirteç-belirteç tamlananı) soyut imgeleri.

Dil dizgesinin bir parçası olarak söz dizimini kısaca tanımlayacak olursak, *söz dizimi*, söylevin bildirişim birimi olan anlatımları kelime, kelime şekli ve/veya kelime gibi işleyen kalıplaşmış öbeklerden kurmaktan sorumlu olan ve yukarıda sıralanan kural ve birimleri içeren dil alt dizgesidir.

Tanıkların Seçildiği Eserlerin Kısaltmaları

HB, ABB	Halikarnas Balıkcısı [Kabağağaçlı, Musa Cevat Şakir] (1997), <i>Bütün Eserleri: 1. Aganta Burina Burinata!</i> , 8. basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
HE, SB	Halide Edip (1936), <i>Sinekli Bakkal</i> , İstanbul: Ahmet Halit Kitap Evi.
JB, TS	Briksin, Jacqueline (1997), <i>Tutku Sarayı</i> , çev. Serap Yönter, 1. basım, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
OP, BAK	Pamuk, Orhan (1999), <i>Benim Adım Kırmızı</i> , 6. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
OP, KK	Pamuk, Orhan (1994), <i>Kara Kitap</i> , 19. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- OP, SE Pamuk, Orhan (1996), *Sessiz Ev*, 16. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- RNG, Ç Güntekin, Reşat Nuri [t.y.], *Çalığışu*, 39. baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- SA, KMM Sabahattin Ali (1993), *Kürk Mantolu Madonna*, 4. basım, İstanbul: Cem Yayınları.
- SF, K/KA Sait Faik (1994), *Bütün Eserleri: 5. Kumpanya / Kayıp Aranıyor*, 9. basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kaynaklar

- Alpatov, V. M. (1998), *İstoriya lingvistiçeskih uçenyi. Uçebnoye posobiye*, Moskva: Yazıki russkoy kul'turu.
- Baudouin de Courtenay, İ. A. (1963), *İzbrannıye trudi po obşçemu yazıkoznaniyu*, Tom II, Moskva: İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Bazin, L. (1959), "Structures et tendances communes des langues turques (Sprachbau)", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus, Wiesbaden.
- Deniz Yılmaz, Ö. (2006), *Kategoriya nominalizatsii deystviya v turetskom yazıke*, Sankt-Peterburg: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta.
- Guzev, V. G. (1976), "Sistema imennih form tyurkskogo glagola kak morfologičeskaya kategoriya (na materiale staroanatoliyskogo i turetskogo yazıkov)", *Turcologica. K semidesyatiletıyu akademika A. N. Kononova*, Otvetstvenniye redaktori S. G. Klyaştorıny, Yu. A. Petrosyan, E. R. Tenışev, Leningrad: "Nauka", Leningradskoye otdeleniye.
- _____ (1987), *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: imya (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, Leningrad: İzdatel'stvo LGU.
- _____ (1990), *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, Leningrad: İzdatel'stvo LGU.
- _____ (1993), "O razgraniçenii ponyatiy "finitnaya forma" i "liçnaya forma"", *Vostokovedeniye*, Otvetstvenniye redaktori V. G. Guzev, O. B. Frolova, Vıpusk 18, Sank-Peterburg.
- _____ (2004), "Bitimli (Finit) Şekillerin Türk Gramerindeki Yeri", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Guzev, V. G. ve Ö. Deniz Yılmaz (2004), *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, S.-Peterburg: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta.
- Hatiboğlu, V. (1972), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Kaseviç, V. B. (1988), *Semantika. Sintaksis. Morfologiya*, Moskva.
- Katsnel'son, S. D. (1972), *Tipologiya yazıka i reçevoye mişleniye*, Leningrad.
- Kononov, A. N. (1956a), "O slojnopodçinenom bessoyuznom prodlojenii v turetskom yazıke", *Kratkiye soobşçeniya İnituta vostokovedeniya*, XXII, Moskva.
- _____ (1956b), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Kopnin, P. V. (1973), *Dialektika. Logika. Nauka*, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Kornfilt, J. (1997), *Turkish*, First print, London-New York: Routledge.
- Lyubimov, K. M. (1971), "O glavniñ i vtorstepenniñ çlenah predlojeniya v turetskom yazıke", *Vostoçnaya filologiya. Harakterologičeskiye issledovaniya*, Moskva.
- Mayzel', S. S. (1957), *İzafet v turetskom yazıke*, Moskva-Leningrad: "İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR".
- Mel'nikov, G. P. (1969), "Sintaksiçeskiy stroy tyurkskih yazıkov s pozitsiy sistemnoy lingvistiki", *Narodi Azii i Afriki*, № 6, Moskva.
- Panfilov, V. Z. (1971), *Vzaimootnoşeniye yazıka i mişleniya*, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Pavlov, V. M. (2004), "K voprosu o predmete sintaksisa", *Teoritičeskiye problemi yazıkoznaniya. Sbornik statey k 140-letiyu kafedri obşçego yazıkoznaniya filologičeskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, Sankt-Peterburg: Filologičeskiy fakul'tet.
- Sapir, E. (2001), *İzbranniye trudi po yazıkoznaniyu i kul'turologii*, Per. s ang. A. M. Suhotina (ispravlenniy i dopolnenniy A. Ye. Kibrikom), Obşçaya redaktsiya i vstupitel'naya stat'ya A. Ye. Kibrika, 2-ye izdaniye, Moskva: İzdatel'skaya gruppa "Progress".
- Saussure, F. de (1998), *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, 3. bs., İstanbul: Multilingual Yayıncılık.
- Vardar, B., N. Güz, E. Huber, O. Senemođlu ve E. Öztokat (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., İstanbul-Ankara-İzmir: NovaPrint Basımevi.